

Sobociński, Władysław

Księstwo Warszawskie a Cesarstwo Francuskie : zależność faktyczna i prawno-międzynarodowa : rezultaty przeobrażeń wewnętrznych

Przegląd Historyczny 56/1, 46-67

1965

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

WŁADYSŁAW SOBOCIŃSKI

Księstwo Warszawskie a Cesarstwo Francuskie

(Zależność faktyczna i prawno-międzynarodowa. Rezultaty przeobrażeń wewnętrznych)*

Księstwo Warszawskie utworzone na mocy traktatów tylżyckich z 7 i 9 lipca 1807 oraz konstytucji wydanej przez Napoleona 22 lipca t.r. było faktycznie kontynuacją Polski na części dawnego terytorium zdobytego przy udziale Polaków w wojnach z Prusami i Rosją w latach 1806/1807, a następnie z Austrią w 1809 r. Ta ciągłość państwowo-prawna wynikała już z ubocznych wzmianek w samej konstytucji i w ustawodawstwie szczegółowym, a przede wszystkim z praktycznej działalności władz administracyjnych i sądów. Unikano wprowadzenia bezpośredniego i imiennego nawiązania do państwowości przedrozbiorowej (zarówno sam Napoleon przy tworzeniu Księstwa, jak i władza królewsko-książęca, formalnie najwyższa w Księstwie, np. odmawiając przejęcia długów po Rzeczypospolitej i ostatnim królu polskim). W Tylży nie anulowano zresztą traktatów rozbiorowych, uznając pośrednio poprzednie panowanie Prus w Polsce, skoro m.in. wszystkie zobowiązania króla pruskiego, publiczne i prywatne, przeszły w odpowiednich częściach na cesarza Rosji (ze względu na obwód białostocki) i na króla saskiego, jako nabywców odnośnych terytoriów popruskich (art. 11 traktatu z Rosją). Władze Księstwa broniły się przed tą sukcesją państwową popruską, np. w przypadku urzędników-Prusaków, których rozkaz gabinetowy Fryderyka Wilhelma z 31 lipca 1807 odsyłał do ich nowego monarchy (*an den neuen Landesherrn*). Część tych urzędników zatrzymano wprowadzie na początku pod różnymi pozorami, większość jednak zwolniono bez odszkodowania, zwłaszcza po ich zdradzieckim zachowaniu się w czasie najazdu Austriaków w 1809 r. Skłoniło to wysiedleńców, niepomnych swej roli narzędzi rządu zaborczego, do zorganizowanej a bezskutecznej akcji, w której odwoływali się, dla uzasadnienia urojonych pretensji, do prawa międzynarodowego oraz przepisów wewnętrznych pruskich, dawnych polskich i saskich¹.

* Artykuł niniejszy stanowi rozszerzoną wersję odpowiedniego fragmentu książki *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964.

¹ Zob. m.in. obszerne anonimowe pismo pt. *Die ehemaligen Beamten des abgetretenen Preussischen Anteils von Polen, ihre Zahl, Geschichte, Lage und Rechte, geschildert von einem ihrer Unglücksgefährten. Ein Beitrag zur künftigen Geschichte unserer Zeiten*, 1810 (z dodatkiem kilkudziesięciu aktów pt. *Codex diplomaticus*). W piśmie tym wysuwano zasadę ciągłości państwowej bez względu na zmianę rządów, a to zarówno „legalną” sukcesję Księstwa Warszawskiego po Prusach, jak i faktyczną po przedrozbiorowej Polsce. Sformułowano nawet koncepcję działania tych urzędników w okresie zaboru pruskiego jako niepełnomocnych tymczasowych zarządców (*temporaire Stellvertreter*) spraw polskich i służ narodu polskiego (swojego rodzaju rzymskie *negotiorum gestio*, ale przeniesione do stosunków prawa publicznego).

Urzędy w Księstwie obsadzono zresztą, zgodnie z konstytucją, przeważnie Polakami. Na stanowiskach wyższych znaleźli się na ogół znani działacze sprzed rozbiorów i z okresu walki o niepodległość; na liczne posady urzędnicze, nawet czysto miejskie w małych miasteczkach, poszła głównie drobna lub zdeklasowana szlachta, w minimalnej tylko części wykształcona już zawodowo w służbie zaborców, a przesiąknięta raczej dawnymi polskimi nawykami prawno-urzędowymi. To, a w większym jeszcze stopniu polskość przeważającej liczby ludności, przesądzało o polskim charakterze państwowości Księstwa, mimo jawnych naleciałości francuskich, a ukrytych pruskich i austriackich, które zaciążyły na ustroju i systemie ówczesnego prawa.

Zajmując się tu bliżej sytuacją Księstwa Warszawskiego wśród państw napoleońskich pomijam teoretyczną kwestię możliwości utworzenia państwa przez inne państwo, jak również istnienia państw z suwerennością ograniczoną — co jest sporne w teorii prawnomiędzynarodowej, ale nieistotne z punktu widzenia historycznego wobec występowania w dziejach różnych pojęć suwerenności i różnych rodzajów zależności państwowej. Czasy napoleońskie były pod tym względem bardzo obfite, co jednak nie znalazło odbicia w nauce prawa międzynarodowego², jakby na skutek potępienia Napoleona przez zwycięską koalicję 1814 r., kiedy powstał inny i trwalszy układ stosunków europejskich. Więcej miejsca poświęcono okresowi 1799—1814 tylko w historii polityki zagranicznej, która wtędy właśnie zdawała się i dla Polaków „obfita we zdarzenia, nadzieją brzemienna”.

Księstwo Warszawskie było państwem zależnym od Francji — jak się to ogólnikowo a nieściśle wyraża — jej „państwem wasalnym”. W znaczeniu właściwym pojęcie to łączyło się ze średniowiecznym systemem suzerenitetu — wasalstwa i na ogół było przyjmowane w nauce w wypadkach zależności, przy której powstaniu dokonywano aktu podobnego do inwestytury lennej³. Zależność Księstwa Warszawskiego miała charakter przede wszystkim polityczny (stąd określenia takie, jak

² Np. H. Wheaton, *Histoire des progrès du droit des gens en Europe depuis la paix de Westphalie jusqu'au Congrès de Vienne*, Leipzig 1841, s. 259—326 (okres od rewolucji francuskiej do Kongresu Wiedeńskiego, z czasów napoleońskich uwzględnia tylko zagadnienie wojny morskiej, głównie w stosunkach angielsko-rosyjskich); Ch. Dupuis, *Le droit des gens et les rapports des grandes puissances avec les autres états avant le pacte de la Société des Nations*, Paris 1921, s. 37 (tylko wzmianka o „lekcji okresu rewolucji i cesarstwa” i jej wpływie na ukształtowanie się nowych zasad prawa międzynarodowego po klęsce Napoleona); R. Redslob, *Histoire des grands principes du droit des gens depuis l'Antiquité jusqu'à la veille de la Grande Guerre*, Paris 1923, s. 275—332 (rozdział V „La Révolution et l'ère Napoléonienne 1789—1815” poświęcony przede wszystkim idealistycznym doktrynom Francji rewolucyjnej i E. Kanta, z ówczesnej rzeczywistości politycznej omawia fakty z czasu rewolucji pomijając główne koncepcje prawnomiędzynarodowe I Cesarstwa); tenże, *Traité du droit des gens. L'évolution historique, les institutions positives, les idées de justice, le droit nouveau*, 1950, s. 35 n.

³ S. Brie, *Theorie der Staatenverbindungen*, Stuttgart 1886, s. 32 n. Niektórzy autorzy zacieśniali je niewłaściwie do stosunków Turcji z państwami od niej zależnymi — jak C. Bornhak, *Einseitige Abhängigkeitsverhältnisse unter den modernen Staaten*, 1896, s. 49 n. Zob. też. G. Jellinek, *Die Lehre von den Staatenverbindungen*, Wien 1882, s. 137—157 (tu zaliczono państwa wasalne do ogólnego pojęcia „państwa państw” obejmującego współcześnie różne formy dyskryminacji rasowej i panowania kolonialnego poza zorganizowaną społecznością międzynarodową epoki kapitalizmu). Reminiscencją średniowiecza jest w dzisiejszym prawie międzynarodowym zaliczenie do „państw” wasalnych jednej jeszcze Andorry, która nie podpadała pod to pojęcie ani u Jellinka, ani u Bornhaka.

„państwo buforowe”, „marchia”, czy bastion wojskowy francuski); wynikała z układu sił w ówczesnej Europie, z podbojów i przewagi Francji nad innymi państwami. Dotyczyła zwłaszcza tych państw, które — jak właśnie Księstwo — powstały sposobem „pochodnym”, choćby nawet częściowo i przez własną emancypację, ale przy udziale Napoleona. Obok politycznej występowała zależność gospodarcza, tworzona zresztą w dużym stopniu planowo, jako wynik zależności politycznej (zadłużenie wobec Francji oparte na tytułach fikcyjnych lub zdobyczy wojennej, włączenie do systemu blokady kontynentalnej).

Polityka Napoleona polegała przecież nie tylko na faktach, ale także na tworzeniu instytucji i norm, które wychodziły częściowo poza granice Francji. W czasie jego aktywności wojennej i politycznej istniał pewien system organizacyjny, wyrażony zasadniczo w kategoriach prawnomiędzynarodowych, stwarzający formy dla stosunków Francji z krajami zależnymi. Sama koncepcja cesarstwa (nawiązująca do rzymskiej i karolińskiej) miała na względzie panowanie Napoleona w skali europejskiej czy światowej. W znaczeniu wąskim, a ściśle formalnym, było to Cesarstwo Francuskie (*L'Empire Français*) obejmujące tereny o francuskiej przynależności państwowej, ciągle powiększane (ze 102 departamentów w 1800 r. do 130 pod koniec rządów Napoleona). Szereg terytoriów przyłączono do Francji już w czasach rewolucji na zasadzie plebiscytów ludności, opowiadającej się za przynależnością francuską dobrowolnie, a później — w miarę przygaszania idei internacjonalnych — coraz bardziej pod presją wojskową. Za Dyrektoriatu utworzono w ten sposób 14 nowych departamentów, przy czym oprócz plebiscytu stosowano formę wymuszonych aktów międzynarodowych, np. co do Republiki Genewskiej wcielonej na mocy traktatu z 26 kwietnia 1798⁴. Za Cesarstwa, oprócz wielu takich traktatów regulujących sprawy terytorialno-graniczne, stosowano coraz częściej jednostronne akty aneksji na mocy uchwały Senatu lub nawet dekretu cesarskiego⁵. Nowe terytoria miały przeważnie odrębne zarządy sprawowane przez organa francuskie; ich faktyczne zespolenie z Francją było dopiero w toku i przedstawiało się niejednolicie, a prawna asymilacja stanowiła przygotowanie do zamierzonej asymilacji narodowościowej⁶. Od końca 1809 r. poddano też bezpośrednio rządowi Cesarstwa utworzone wtedy tzw. Prowincje

⁴ S. Hubert, *Zasady restytucji państwowości w zastosowaniu do republiki genewskiej*, „Rocznik Prawa i Ekonomii”, Warszawa 1933, s. 73—79; tenże, *Przywrócenie władzy państwowej*, Lwów 1936, rozdz. VIII.

⁵ Liczne przykłady w zbiorach traktatów międzynarodowych i ustawodawstwa I Cesarstwa. Omówienie różnych zmian terytorialnych w Holandii i w Niemczech północnych na rzecz Cesarstwa i państw zależnych zob. m.in. E. Driault, *Napoléon et l'Europe. Le Grand Empire*, Paris 1924, s. 75 n., 103—6, 193—4; Ch. Schmidt, *Le Grand Duché de Berg (1806—1813)*, Paris 1905, s. 127—131. Argumenty, że włączane terytoria nie tracą suwerenności, ale ją uzyskują w większym związku państwowym — były zasadniczo te same co do Sabaudii w 1792 r., jak w proklamacji marszałka Davouta z 1811 r. do mieszkańców departamentów hanzeatyckich (przedtem „wolnych miast”); zob. R. Redslob, *Völkerrechtliche Ideen der französischen Revolution, Festgabe für O. Mayer*, s. 294; E. Driault, op. cit., s. 194.

⁶ W tym celu powoływano i „nowych Francuzów” spośród mieszkańców krajów przyłączonych do Francji do najwyższych organów Cesarstwa, m.in. do Rady Stanu. Zob. Ch. Durand, *Études sur le Conseil d'État Napoléonien*, Paris 1949, s. 343—53. Natomiast na stanowiska prefektów nie powoływano osób spośród miejscowej ludności terenów nowo przyłączonych, zob. J. Godechot, *Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire*, Paris 1951, s. 510.

Iliryjskie, pod władzą gen. gubernatora, które podzielono początkowo na 10 intendentur, a od dekretu z 15 kwietnia 1811 na 6 prowincji cywilnych i jedną wojskową⁷. Nazwa tego kraju nawiązywała do dawnej Ilirii rzymskiej, a ludność, przeważnie słowiańska, znalazła tam na razie lepsze warunki rozwoju narodowościowego, przynajmniej gdy chodziło o Słoweńców, niż pod uprzednim panowaniem austriackim⁸.

Mniej wyraźnie zarysowała się koncepcja szersza „Wielkiego Cesarstwa” (*Le Grand Empire*), która obejmowała państwa osobne, ale uzależnione od Francji, przy czym zależność miała formy różnorodne, mniej lub więcej ukryte i była określona wyraźnie lub wynikała z aktów o charakterze — najczęściej, ale nie wyłącznie — międzynarodowym⁹. Następowало zresztą stopniowe powiększanie właściwego Cesarstwa kosztem „Wielkiego”. Poza tą koncepcją pozostawały państwa sprzymierzone z Francją na zasadzie formalnej równości, chociaż uzależnione od niej faktycznie i zmuszone do współdziałania, zwłaszcza w ramach tzw. systemu kontynentalnego skierowanego przeciwko ekspansji gospodarczej Anglii. Był to jakby trzeci, najszerszy, krąg napoleońskiego cesarstwa¹⁰, związany najluźniej z jego koncepcją zasadniczą, a będący wskazówką jego potencjalnego rozwoju w przyszłości. Nie było ścisłego rozgraniczenia między „sprzymierzeńcami” uzależnionymi a niezależnymi, jak zresztą nie było go również między państwami sprzymierzonymi a wrogimi wobec Francji. Do tych ostatnich należała konsekwentnie i bez przerwy tylko Anglia, ale faktycznie i wszyscy inni członkowie europejskiego „koncertu”, szczególnie Rosja, mimo Tylży i Erfurtu¹¹. Na razie dekrety Napoleona o blokadzie wysp brytyjskich obowiązywały wszystkich sprzymierzonych francuskich bez względu na stopień zależności, ale tylko pośrednio, drogą dyplomatyczną. Według motywów do treści dekretu z 21 listopada 1806 miał on być „zasadą Cesarstwa” (*principe fondamental de l'Empire*), co w związku z treścią dekretu powołującego się na krzywdy ponoszone przez wszystkie państwa europejskie ze strony Anglii można było odnieść do całego systemu państw

⁷ B. Vošnjak, *L'administration française dans les pays Yougoslaves (1809—13)*, „Revue des Sciences Politiques” t. XXXVIII, 1917; tenże, *Ustava in uprava Ilirskih Dežel (1809—13)*, Ljubljana 1910, s. 107 n.; M. Pivec-Steale, *La vie économique des Provinces Illyriennes (1809—13)*, Paris 1930, s. 14 n.

⁸ I. Prijatelj, *Slovenščina pod Napoleonom*, „Veda” t. I, 1911, s. 27 n., 584—601; G. Cassi, *Les populations julienno-illyriennes pendant la domination Napoléonienne (1806—14)*, „Revue des Études Napoléoniennes” t. XXXI, 1930, s. 199—211.

⁹ Terminu *Grand Empire* używano współcześnie, np. Napoleon w dekrecie z 30 marca 1806 dotyczącym Królestwa Neapolitańskiego (E. Driault, *Napoléon en Italie*, Paris 1906, s. 404), w nocy z 30 grudnia 1811 (tamże, s. 637) i in. Niekiedy jako *Grand Empire* traktuje się samą powiększoną Francję, np. J. Godchot, op. cit., s. 592, mapa III.

¹⁰ A. Sorel, *L'Europe et la Révolution française* t. VII, 1904, s. 114 n.; G. Lefebvre, *Napoléon*, Paris 1935, s. 419 (zob. też s. 240 — o tym, że w 1807 r. Rosja przystępując do systemu kontynentalnego stała się faktycznym wasalem Francji); E. Halicz, *Geneza Księstwa Warszawskiego*, Warszawa 1962, s. 190 (twierdzenie, że traktat tylżycki oznaczał uznanie prymatu Francji w Europie) itp.

¹¹ Ch. de Larivière, *Le Tsar Alexandre I dans ses relations avec Napoléon*, „Revue des Études Napoléoniennes” t. XXX, 1930, s. 167 n. (zapewnienia Napoleona o ustaleniu w Tylży losów świata i Aleksandra o swej wierności i trwałości przymierza; w rzeczywistości okazało się, że akt tego przymierza był tylko świstkiem papieru, a obaj cesarze czyhali od początku na swoją zglubę, tamże, s. 211).

organizowanego przez ten dekret¹². Wojnę 1812 r. Napoleon podejmował według swoich proklamacji broniąc systemu kontynentalnego i państw sprzymierzonych przed wpływami Rosji. W literze traktatów przy- mierzy z Prusami i Austrią przeważał nawet wzgląd pierwszy¹³. Fak- tycznie chodziło o podbój Rosji jako głównej przeszkody do zapano- wania w Europie „Wielkiego Cesarstwa” w najszerszym pojęciu¹⁴.

Księstwo Warszawskie należało do drugiego z tych kręgów, do systemu opartego na prawnej (w pewnym stopniu) nierówności między Francją a odrębnymi, od niej zależnymi, państwami. Obok koncepcji (szerszej) Cesarstwa, wychodzącej zasadniczo od prawa wewnętrznego samej Francji, próbowano współcześnie ująć ten system państw w ka- tegorię prawnomiędzynarodową pod nazwą systemu grawitacji albo federacji, przeciwstawiając go poprzedniemu systemowi równowagi, przywróconemu po upadku Napoleona. Oba te przeciwstawne systemy były kategoriami w istocie politycznymi, które z trudem dawały się skonstruować jako prawne. Omawiając ogólnie system grawitacji czyli federacji prawnik niemiecki F. Saalfeld podkreślał różnorodność stosunków zależności wobec państwa „centralnego” lub „głównego”¹⁵. Byli tacy, jak N. Vogt, którzy chcieli oprzeć federacyjną organizację Europy na podziale wpływów między dwa główne państwa: Francję i Rosję¹⁶. Na ogół jednak łączono tę koncepcję wyraźnie z cesarstwem Napoleona. Nawiązywano też niekiedy do starożytności, tj. rzymskiego systemu federacyjnego¹⁷. Spotkać się można również z napomknieniami o systemie federacyjnym w aktach urzędowych, m.in. we wstępie do „Aktu dodatkowego” z 1815 r. pochodzącym spod pióra samego Napo- leona¹⁸. Zajmowano się nim jednak głównie w ówczesnej publicystyce

¹² *Recueil des traités de la France*, wyd. A. de Clercq t. II, Paris 1864, s. 194 n.; zob. tamże, s. 242. (dekret mediolański z 17 grudnia 1807, gdzie m.in. mo- wa o solidarności wszystkich suwerenów europejskich co do niezależności ich bandery i gdzie przewidziano represje wobec wszystkich, którzy poddadzą się za- rządzeniom angielskim co do handlu morskiego); E. Tarlé, *Le blocus continental et le Royaume d'Italie*, Paris 1928, s. 150 n.

¹³ Tamże, s. 356 i 362 (konwencja z Prusami z 24 lutego 1812) i 369 n. (kon- wencja z Austrią z 14 marca 1812, w której nie wspomniano nawet, przeciw komu Austria przyrzeka pomoc zbrojną, a za to ponowiono zobowiązanie do utrzyma- nia systemu antyangielskiego).

¹⁴ Później na wygnaniu miał Napoleon stwierdzić wyraźnie, że głównym jego przeciwnikiem była w Europie Rosja (zob. Ch. Larivière, op. cit., s. 213), a na- wet zwrócić uwagę na przyszłą przewagę światową Rosji i USA (zob. A. Fugier, *Les relations internationales sous la Révolution et l'Empire*, 1954, s. 404).

¹⁵ F. Saalfeld, *Grundriss eines Systems des europäischen Völkerrechts*, Göttingen 1809, s. 24 n.; tenże dał ujemną ocenę tego systemu w dziele wydanym już po upadku Napoleona: *Handbuch des positiven Völkerrechts*, Tübingen 1833, s. 16—25. Zob. też L. Neuwerck, *Das Gleichgewichts u. Gravitationssystem in der Politik*, „Minerwa”, Hamburg 1807, s. 337—84 (ogólne rozważania z zakresu wyłączenie polityki); G. Garden, *Histoire générale des traités de paix depuis la paix de Westphalie en 1648 jusqu'à 1815* t. IX, Paris b.d., s. 53 n.

¹⁶ Artykuły w wydawanym przez niego w latach 1804—1809 piśmie pt. „Euro- päische Staatsrelationen”, m.in. *Das Föderativsystem* (t. VI, 1806, s. 127—138, 226—30); *Historische Entwicklung des europäischen Völkerbundes* (t. IX i X); tenże, *Darstellung des europäischen Völkerbundes*, Frankfurt a.M. 1808.

¹⁷ A. Zinserling (późniejszy profesor Uniwersytetu Warszawskiego), *Le système fédératif des anciens mis en parallèle avec celui des modernes*, 1809.

¹⁸ Zob. też akty wcześniejsze wspomniane u E. Driaulta, *Tilsit*, s. 206, 261. Tak samo w deklaracji dworu wiedeńskiego z 27 marca 1809 pisano, że pokój w Tyłży rozciągnął „potęgę i władzę polityczną cesarza Napoleona na całą fede- rację wzdłuż zachodnich i północnych granic monarchii austriackiej” (tłum. pol- skie w zbiorze druków współczesnych, BJag. 224786/IV, nr 13).

naukowej francuskiej i niemieckiej; niekiedy pisano tylko o związku państw (J. G o n d o n) lub państwie związkowym, bez użycia nazwy systemu federacji czy grawitacji¹⁹. W polskiej literaturze politycznej Kołłątaj rozwijał analogiczną koncepcję imperium zachodniego jako „układu świata słonecznego”, w którym Francja była słońcem, a inne państwa planetami pierwszego i drugiego rzędu, przy czym — jak pisał — „wzajemne ciężenie i przyciąganie ma utrzymać te mocarstwa w porządku i zjednoczeniu, wszystkie zaś muszą stosować się do swej centralnej siły”²⁰. W recenzji tych Kołłątajowskich „Uwag”, wydanych anonimowo, publicysta niemiecki w „Allgemeine Literatur-Zeitung” z 1809 r. (nr 328) wyjaśniał, że zdradzają one, przez gruntowną znajomość historii współczesnej, genialną siłę wykładu i piękną polszczyznę jednego z największych myślicieli narodu polskiego; za główną ich myśl uważał tę właśnie koncepcję zachodniego imperium i roli w nim Polski jako granicznej ściany od Wschodu.

Po upadku Napoleona w nowych publikacjach potępiono system napoleoński jako oparty na idei państwa światowego czyli monarchii uniwersalnej²¹. Niewątpliwie było to ostatecznym celem systemu „federacyjnego”, rzadko jednak wskazywano na jego zupełne dokonanie²². Nawet przeciwnicy przyznawali, że mogły to być tylko rządy „króla królów” bez likwidacji państwowości krajów zależnych²³. Redukując zbytne rozdrobnienie terytorialne takich narodów jak niemiecki, włoski, czy także częściowo południowej Słowiańszczyzny, Napoleon stwarzał przeciwie podstawy do ich rozwoju państwowego, co kierowało się w rzeczywistości, przynajmniej na razie, przeciwko koncepcji „państwa światowego”. Wzywając w 1809 r. Węgrów do oderwania się od Austrii, pozostawiał ich uznaniu wybór formy państwowej i własnego króla, wskazywał na ich dawne prawa i na złe skutki panowania dotychczasowych „słabych książąt zaprzędanych Anglii, nieprzyjaciółce Łądu”²⁴. W obliczu zbliżającej się wojny z Rosją podkreślano raczej „federacyjność” systemu napoleońskiego, jego rzekome oparcie na zasadzie równości państw, a nie na „podległości niewolniczej słabych państw wzglę-

¹⁹ O ówczesnej myśli prawnomiedzynarodowej dotyczącej tego problemu i próbach jej urzeczywistnienia pisał Jacob ter Meulen, *Der Gedanke der internationalen Organisation in seiner Entwicklung* t. II, Haag 1917, s. 93—116. Zob. też pismo z 1806 r. (przeciwne włączeniu Polski do federacji europejskiej) Jominięgo, E. Halicz, op. cit., s. 95 n. Malte-Brun, *Tableau de la Pologne ancienne et moderne*, 1807, s. 485 n. (wskazuje na możliwości odbudowy Polski w związku z toczącą się wojną i utworzenia na całe wieki wielkiej *Confédération Européenne* wszystkich narodów cywilizowanych, poza którą pozostawałaby Rosja w nowych granicach).

²⁰ H. Kołłątaj, *Uwagi nad teraźniejszym położeniem tej części ziemi polskiej, którą od pokoju tylicyckiego zaczęto zwać Księstwem Warszawskim*, Lipsk 1808, s. 99. Zastosowanie praw astronomii fizycznej w odniesieniu do systemu państw jest tu widocznym znamieniem oświeceniowej nauki prawa natury.

²¹ Z dawniejszych autorów przestrzegał przed tym J. Ancillon, *Tableau des révolutions du système politique de l'Europe* cz. I, t. I, s. 68; zob. *Die Weltherrschaft das Grab der Menschheit*, Nürnberg 1811, s. 3.

²² Zob. np. pisma K. Ch. F. Krausego; J. ter Meulen, op. cit., s. 110—113.

²³ *Über die Erwartungen deutscher Politiker und Cosmopoliten von dem Zeitalter Napoleons*, Göttingen 1814, s. 67; *Die Weltherrschaft*, s. 35.

²⁴ Odezwa do Węgrów z 15 maja 1809, tłumaczenie polskie (BJag. 224786/IV, nr 3); przedrukowano ją też w pismach krajowych Księstwa Warszawskiego, np. w „Dzienniku Departamentu Bydgoskiego” 1809, nr 23.

dem jednego mocniejszego”²⁵. Tłumaczono nawet, że przewaga Francji jest tylko chwilowa, a wynika z konieczności stawienia oporu Anglii²⁶.

W istocie system napoleoński był jednym z przejawów historycznych dążeń do stworzenia organizacji międzynarodowej, czy raczej ponadpaństwowej, który okazał się przedwczesny jak wiele innych, poprzednich i późniejszych imperialistycznych zamierzeń i projektów w tym zakresie, np. antynapoleoński projekt związku państw pod egidą Rosji i Wielkiej Brytanii²⁷ z 1804 r. pochodzący od A. Czartoryskiego i Aleksandra I. W realizacji tego systemu przez Napoleona mieszały się idee z faktami oraz ich prawnym uregulowaniem, jak widać np. z podręcznika F. Saalfelda wydanego już dawno po „restauracji”, gdzie użyto określenia *Principats-Gravitations oder Federativ System, auch wohl System der Universalmonarchie genannt*, bez wskazania zresztą na wyraźny związek z osobą Napoleona. Saalfeld uznawał obecnie ów system federacyjny za jedną z trzech możliwych form międzynarodowego współżycia, obok systemu równowagi i systemu powszechnego związku państw (będącego jego zdaniem tylko nierealną ideą). W „systemie gravitacji” widział brak „prawnej równości między państwami”, ale dalej (w tym samym zdaniu) twierdził, że państwo główne utrzymuje pozostałe państwa należące do systemu „w zależności prawnej lub tylko faktycznej”²⁸.

Prawne formy zależności polegały w traktatach zawieranych przez Napoleona m.in. na protektoracie połączonym z przymierzem, jak to określono dokładnie wobec państw niemieckich, wchodzących w skład Związku Reńskiego utworzonego w 1806 r. Zdaniem cesarza jego rola protektora nie ograniczała w niczym suwerenności związkowych państw niemieckich; miał tu Napoleon na względzie ich suwerenność wewnętrzną i formalnie prawną, gdyż ograniczenia wobec jego władzy były dobrze widoczne w treści aktu związkowego, podobnie jak zależność polityczna wynikająca z przewagi sił po stronie francuskiej (*la supériorité de notre puissance*)²⁹. Analogiczna w istocie była forma „pośrednictwa”

²⁵ „Uwagi z Dziennika Minerwy” za miesiąc wrzesień 1811 r., „Dziennik Departamentu Bydgoskiego”, 1811, s. 444—8 (jako wzór systemu federacyjnego dla Europy wskazywano tu „stany Ameryki”).

²⁶ *Wojna na północy w r. 1812*, tłum. z niemieckiego I. Stawiański, Warszawa 1812, s. 107 (zob. s. 162 o tym, że Napoleon nie chce uniwersalnej monarchii, tylko ustalenia federacji europejskiej, jednak z „centralną siłą”). Z innych pism ówczesnych zasługuje na uwagę J. Montgaillarda, *Seconde guerre de Pologne ou considérations sur la paix publique du continent et sur l'indépendance de l'Europe*, Paris 1812, s. 217 n., 240 (z lekką krytyką polityki Napoleona wobec Polski w latach poprzednich); Laplace, *Exposition du système du monde*, Paris 1813, s. 82 (o połączeniu połowy Europy w Cesarstwie Francuskim, a drugiej połowy pod jego zbawiennym wpływem); zob. A. Feuerbach, *Über die Unterdrückung und Wiederbefreiung Europas*, 1813, s. 21.

²⁷ B. Piławski, *Adam Czartoryski — projekt Ligi Europejskiej*, „Państwo i Prawo” 1950, s. 49—68; M. Kukiel, *Czartoryski and European Unity 1770—1861*, Princeton 1955, s. 44—50.

²⁸ F. Saalfeld, *Handbuch*, s. 24.

²⁹ G. Garden, op. cit. t. IX, s. 155—6 (list do księcia prymasa z 11 września 1806, wyjaśniający m.in., że w stosunku Napoleona do Związku nie było *suzeraineté*, ale tylko *simple protection*); tamże, s. 252—5 (przykłady regulowania spraw wewnętrznych Związku w formach prawnomiędzynarodowych, ale i przez bezpośrednie akty Napoleona); *Recueil*, wyd. A. de Clercq, t. II, s. 171 n. (traktat z 12 lipca 1806 o utworzeniu Związku Reńskiego). Również w organizacji władzy ponadpaństwowej według projektu J. Gondona przewidziano władzę wykonawczą „protektora Europy”, którym w drodze wyborów miał zostać na okres dzie-

(mediacji) zastosowana wobec Szwajcarii wedle aktów z 19 lutego 1803, na mocy której Napoleon używał czasem dodatkowego tytułu *Médiateur de la Confédération Helvétique*; ze Związkiem Szwajcarskim łączyły go też węzły wiecznego przymierza z 27 września 1803³⁰. Wyraźne uznanie zależności, chociaż bez specjalnej nazwy, zawierały niektóre traktaty dwustronne — np. francusko-saski z 11 grudnia 1806, na mocy którego król saski stawał się członkiem Związku Reńskiego i przyjmował zobowiązania co do swoich rządów³¹. W innych wypadkach zależność wynikała z udziału Napoleona w wydaniu konstytucji danego państwa, bez powołania się nawet (inaczej niż w konstytucjach wydanych po traktacie tylżyckim w 1807 r.) na podstawę prawnomiędzynarodową, np. według konstytucji z 1808 r., hiszpańskiej, wydanej przez Józefa Bonaparte „na rozkaz” swego brata, cesarza Francuzów, i neapolitańskiej, zatwierdzonej i podpisanej przez Napoleona³².

Podstawę zależności od Francji państw rządzonych przez członków rodziny cesarskiej stanowił statut tej rodziny z 31 marca 1806³³. Podobnie było w wypadkach piastowania przez niektórych monarchów państw zależnych od Napoleona wielkich dygnitarstw i urzędów przewidzianych w konstytucji cesarskiej Francji, a od 1808 r. także tytułów szlacheckich Cesarstwa, wśród których pierwsze miejsce zajmowali „wielcy lennicy” (*grands feudataires de l'Empire*)³⁴. Wreszcie niekiedy zależność wynikała z bezpośrednich rządów Napoleona w danym państwie, a więc z unii personalnej przybierającej w rzeczywistości charakter ukrytej aneksji, jak zwłaszcza w Republice, potem Królestwie Włoch; podobnie było przez pewien czas również ze stanowiskiem w księcia Bergu, które piastował Napoleon najpierw „z własnego prawa” (po przeniesieniu J. Murata do Neapolu), potem jako opiekun swego małoletniego bratanka³⁵.

Nadania nawiązujące wprost do stosunków wasalnych stosował Na-

sięcioletni Napoleon (*Du droit public et du droit des gens, ou principes d'association civile et politique* t. III, Paris 1807); zob. Weill, *Un précurseur du président Wilson*, „Revue d'Histoire Diplomatique” 1922, s. 44 n.; J. ter Meulen, op. cit. t. II, s. 100—108.

³⁰ *Recueil*, wyd. A. de Clercq, t. II, s. 1 n., 76 n.; A. Wahl, *Geschichte des europäischen Staatensystems im Zeitalter der französischen Revolution und der Freiheitskriege (1789—1815)*, 1912, s. 135; E. Driault, *Le Grand Empire*, Paris 1924, s. 75 n.

³¹ *Recueil*, wyd. A. de Clercq, t. II, s. 196 n.; G. Garden, op. cit. t. IX, s. 227—30; t. X, s. 178—80.

³² P. Conard, *La Constitution de Bayonne (1808)*, s. 69—144; A. Espitalier, *Napoléon et le roi Murat*, appendice. Obie te konstytucje w przekładzie polskim wydano w „Kalendarzyku Politycznym Pijarskim” w 1811 i 1812 r. (s. 257—263, 316—326). W Hiszpanii Napoleon sprawował rządy po części bezpośrednio, wydając własne akty dotyczące stosunków wewnętrznych, co mogło mieć uzasadnienie ze względu na sytuację wojenną i charakter władzy okupacyjnej; zob. E. Driault, *Tilsit*, s. 374—6; tenże, *Le Grand Empire*, s. 134—42.

³³ Wydany na podstawie art. 14 konstytucji z 28 floréal r. XII. O ówczesnym znaczeniu prawnomiędzynarodowym tego aktu zob. F. Saalfeld, *Allgemeine Geschichte der neuesten Zeit seit dem Anfange der französischen Revolution*, t. II, cz. I, s. 266; tenże, *Handbuch*, s. 26 (tu wyjaśnił, że pojęciu suwerenności nie szkodzi m.in. zależność osobista lub rodzinna monarchy ani ograniczenie w stosunkach zagranicznych).

³⁴ Na tej podstawie w nocy min. spraw zagranicznych Francji z 30 grudnia 1811 regulowano szczegółowo stosunki między Cesarstwem a królem neapolitańskim jako lennikiem zobowiązanym wobec swojego suzerena (zob. E. Driault, *Napoléon en Italie*, Paris 1906, s. 635—8).

³⁵ Ch. Schmidt, op. cit., s. 9 n., 60, 72, 79 n. (m.in. wyłoniła się kwestia tytułatury, która ostatecznie przybrała formę zwykłych tytułów Napoleona, bez wskazywania na funkcje opiekuna i regenta).

poleon wyjątkowo do niektórych drobnych księstw, które otrzymywali członkowie rodziny cesarskiej lub wielcy urzędnicy Cesarstwa „z całą własnością” (Lucca i Piombino) lub nawet „z całą własnością i suwerennością” (Neuchâtel, Bénévent, Ponte Corvo)³⁶. Stosowano przy tym formuły odpowiadające nadaniom lennym średniowiecznym i traktowano odnośnie terytoria formalnie jako państwa. Z większych państw stosunek wasalny w znaczeniu właściwym przyjmowano tylko wobec Królestwa Neapolitańskiego, co wynikało jednak nie z samego nadania, ale jak już wspomniałem — z posiadania przez monarchę tego państwa tytułu „wielkiego lennika Cesarstwa”³⁷. Słusznie ustalił Driault, że hierarchia Cesarstwa napoleońskiego przypominała więcej klasyczny system administracji cesarzy rzymskich, niż organizację feudalną³⁸. Zachowując czy nawet przywracając niektóre elementy feudalizmu system napoleoński szedł zasadniczo w kierunku ich faktycznej i formalnej likwidacji zarówno w ustroju wewnętrznym jak i w organizacji międzynarodowej.

System państw zależnych od Francji, wynikający z polityki Napoleona, odznaczał się, jak widać, różnorodnością, zmiennością i fragmentarycznym charakterem form prawnych — był po prostu dopiero w stadium tworzenia się. Występowały w nim mniej lub więcej wyraźnie elementy systemu będącego prawem wewnętrznym Cesarstwa, a równocześnie prawem międzynarodowym dla państw będących pod cesarską protekcją³⁹. Tak było właściwie już od początku ofensywnej fazy Wielkiej Rewolucji i tak pozostało do końca władzy Napoleona, który chciał utrwalić swoje instytucje po nastaniu ogólnego pokoju, czyli po pełnym pokonaniu przeciwników⁴⁰. Niekiedy dochodziło do krzyżowania się stosunków zależności, jak w niedużym Wielkim Księstwie Würzburg, członku Związku Reńskiego — które równocześnie ze względu na osobę monarchy (brata cesarza austriackiego) chciano ze strony Austrii poddać swojemu wpływowi jako sekundogeniturę habsburską⁴¹.

Podobnie i zależność Księstwa Warszawskiego od Francji przejawiała się kilkoma sposobami i miała swoje specyficzne formy. Była to zależność daleko idąca (jak w ogóle w przypadkach nowych, napoleońskich

³⁶ *Supplément au Recueil des principaux traités*, wyd. G. F. Martens, t. IV, s. 157, 254, 263 n.; G. Garden, op. cit. t. IX, s. 109 n. (nadanie księstwa Neuchâtel); G. Jellinek, op. cit., s. 145 n.

³⁷ Dekret z 30 marca 1806 dotyczący utworzenia Królestwa Neapolu i Sycylii, jak również traktat z 15 lipca 1808 co do oddania go Muratowi — nie wspominał wyraźnie o stosunku lennym, lecz dopiero nota z 30 grudnia 1811 (zob. wyżej przyp. 34; E. Driault, *Napoléon en Italie*, s. 404 n., 600 n.). T. Schmalz (*Das europäische Völkerrecht in 8 Büchern*, Berlin 1817, s. 36) wymienił później Neapol jako jedyny istniejący jeszcze wypadek państwa lennego.

³⁸ E. Driault, *Napoléon en Italie*, s. 408; podobnie według cytowanego pisma *Über die Erwartungen deutscher Politiker*, 1814, s. 55 n.

³⁹ Ch. Schmidt, op. cit., s. 490 n. (we wstępie do dekretu z 5 sierpnia 1810 w Trianon i w art. 1 tego dekretu ogólne pojęcie *les pays placés sous la protection de notre Empire*). Odróżnienie „protekcji” od „protektoratu”, na innej jednak zasadzie, zob. C. Bornhak, op. cit., s. 21, 27; właściwej P. Heilborn, *Das völkerrechtliche Protektorat*, Berlin 1891, s. 1—7; S. Brie, op. cit., s. 28—37, 53 n.; G. Jellinek, op. cit., s. 91 n., 126 n.

⁴⁰ Tak już G. F. Martens, *Grundriss einer diplomatischen Geschichte der europäischen Staatshandel und Friedensschlüsse seit dem Ende des XV Jh. bis zum Frieden von Amiens*, Berlin 1807, s. 382 n.

⁴¹ A. Chroust, *Das Grossherzogtum Würzburg (1806—1814). Die äussere Politik des Grossherzogtums*, Würzburg 1932; „Historische Zeitschrift” 1933, s. 594—6; „Historische Vierteljahresschrift”, 1934, s. 429—432.

tworów państwowych), o charakterze głównie politycznym⁴². Prawnym jej wyrazem było przede wszystkim w wykonaniu postanowień tylżyckich nadanie konstytucji, która miała pogodzić swobody i przywileje „ludów Warszawy i Wielkiej Polski z spokojnością państw ościennych”. Inną formą uzależnienia Księstwa było oddanie go królowi saskiemu — członkowi Związku Reńskiego, pozostającemu pod protektoratem, który wskutek tego rozciągał się i na Księstwo Warszawskie⁴³. Warunki objęcia Księstwa przez króla saskiego przybrano w formę traktatu (z 22 lipca 1807), z którego treści wynikała wyraźnie nierównorzędność partnerów. W dalszych stosunkach z Księstwem, reprezentowanym przez króla saskiego, Napoleon przestrzegał na ogół drogi dyplomatycznej. Istniały jednak i kontakty bezpośrednie, zwłaszcza w dziedzinie wojskowej, która ze względu na operacje wojenne, zamierzone lub wykonywane, była kierowana jednolicie, z włączeniem już nie tylko państw „podopiecznych”, ale w pewnym stopniu także równoprawnych sprzymierzeńców. Dotyczyło to tylko dowództwa i operacji wojennych, podczas gdy kwestie organizacyjno-wojskowe Księstwa Napoleon załatwiał w umowach z królem saskim⁴⁴. Zachowanie drogi dyplomatycznej wobec Księstwa było oczywiście tylko formalnością, czego nawet nie ukrywano, powołując się czasem w dekretach na wolę Cesarza. Jednak i sama formalność miała swoje znaczenie w zestawieniu z wypadkami, gdy posługiwania się nią nie uważano za właściwe i zamiast oficjalnie przez ministra spraw zagranicznych, odsyłano np. załatwianie spraw wojskowych z Muratem jako królem neapolitańskim przez francuskiego ministra wojny⁴⁵.

W związku z blokadą kontynentalną Księstwo Warszawskie podlegało reglamentacji stosunków handlowych z krajami zamorskimi, co dotyczyło je na ogół pośrednio, zwłaszcza przez Gdańsk. Zezwoleń (*licences*) Napoleon udzielał od 1810 r. tylko wyjątkowo i na warunkach bardzo uciążliwych, z uprzywilejowaniem, jak i przy wymianie handlowej w obrębie kontynentu, firm i armatorów z terytorium samej Francji⁴⁶. Po cesarskim dekrete z 5 sierpnia 1810 regulującym kwestię udzielania licencji i nową taryfę celną na towary kolonialne, wyszedł dekret królewski z 24 października 1810 co do pobierania nowych ceł od importu tych towarów do Księstwa Warszawskiego i drugi z 27 października 1810 co do handlu tranzytowego. Dwa dalsze dekrety z tej samej daty nakazywały konfiskatę towarów i wyrobów angielskich lub po-

⁴² Przy określaniu tej zależności operuje się w literaturze uproszczeniami, które nie tylko zacierają jej prawne aspekty, ale deformują rzeczywistość. Np. zdaniem E. Driaulta (*Le Grand Empire*, s. 81) „Księstwo pozostawało pod bezpośrednimi rządami cesarza lub jego reprezentantów, było częścią, marchią Cesarstwa”. Życzenie przejścia pod bezpośrednie rządy Napoleona było oficjalnie wysuwane przez Radę Ministrów Księstwa w 1812 r. i nie miałooby sensu, gdyby twierdzenie Driaulta odpowiadało w pełni rzeczywistości.

⁴³ Formalnie jednak do Związku Reńskiego wchodziła Saksonia bez Księstwa i tylko kontyngent własny króla saskiego należał do oddziałów, które Związek obowiązany był dostarczyć Napoleonowi w wypadku wojny; zob. G. Garden, op. cit. t. IX, s. 279.

⁴⁴ Np. konwencja z 18 marca 1809 dotycząca zwiększenia liczebności wojska Księstwa Warszawskiego, *Nouveau recueil des traités depuis 1806* t. V, s. 19 n.; poprzedni list Napoleona w tej sprawie z 2 lutego 1809, *Correspondance de Napoléon I* t. XV, Paris 1865, s. 280 n.

⁴⁵ E. Driault, *Le Grand Empire*, s. 208; tenże, *Napoléon en Italie*, s. 603.

⁴⁶ T. Schmalz, op. cit., s. 207 (o upośledzeniu krajów zależnych w porównaniu z poddanymi państwa francuskiego, m.in. co do licencji); J. Godechot, op. cit., s. 591 n.

chodzących z handlu angielskiego we wszystkich miastach Księstwa z możliwością, jak wyjaśniono w osobnym dekrete wykonawczym, sprzedaży skonfiskowanych towarów „na potrzebę wyłącznej konsumpcji”⁴⁷. Podobnie jak w innych krajach część tych towarów spalono publicznie, ku oburzeniu ludności warszawskiej oglądającej ten widok na placu Krasińskich (dokładny opis w „Pamiętniku” J. Niemcewicza). Dekret Napoleona z 18 września 1811 o cofnięciu, z powodu nieurodzajów w Europie, wszystkich zezwoleń udzielonych Gdańskowi i Hamburgowi na wywóz zboża, publikowano w Księstwie Warszawskim jako kraju zainteresowanym⁴⁸. Jeszcze w końcu 1812 r. starano się ze strony Gdańska o udzielenie nowych zezwoleń na dogodniejszych warunkach, prosząc o poparcie Radę Ministrów Księstwa i wskazując na korzyści handlu gdańskiego dla tego kraju „zaprzyjaźnionego z Francją”⁴⁹.

Pewne cechy zwierzchnictwa francuskiego występowały w konstrukcji obywatelstwa Księstwa, które według dekretu z 19 grudnia 1807 przyznawano wszystkim Polakom odbywającym służbę wojskową u Napoleona do 1 stycznia 1808, a od tej daty zachowywano je wszystkim obywatelom Księstwa Warszawskiego służącym w wojsku francuskim, którzy nie tracili przez to używania praw politycznych w Księstwie⁵⁰. Służba wojskowa za granicą była jeszcze w tym czasie zwyczajowo dozwolona w niektórych państwach niemieckich i w Szwajcarii⁵¹. Dla Polaków, a zwłaszcza dla obywateli Księstwa Warszawskiego, służbę wojskową we Francji stawiano po prostu na równi ze służbą dla ojczyzny⁵².

Bezpośrednie zwierzchnictwo Cesarstwa Francuskiego dotyczyło też donacji w Księstwie Warszawskim, podobnie jak w innych krajach zależnych. Dekret Napoleona z 4 czerwca 1807 przeznaczał początkowo dawne dobra królewskie podległe Komisji Rządzącej, wartości 20 milionów fr., jako nagrodę dla zasłużonych wojskowych polskich. Jednakże 30 czerwca 1807 wyszło 30 dekretów cesarskich⁵³ obejmujących indywidualne nadanie dla 27 marszałków i generałów francuskich oraz 3 polskich (ks. J. Poniatowskiego, J. Dąbrowskiego i J. Zajączka; później otrzymali jeszcze donacje w Polsce ks. Sapieha i gen. W. Krasiński). Druga seria donacji nastąpiła po wojnie 1809 r. na mocy dekretów ce-

⁴⁷ „Dziennik Praw” t. II, s. 439 n., 441 n., 459 n., 461 n. Zob. też dekret wykonawczy do wszystkich poprzednich w tej materii z 27 października 1810 („Gazeta Warszawska” nr 89 z 6 listopada 1810, s. 1581 n.).

⁴⁸ Dz. Dep. Płocki, nr 56; Dz. Dep. Bydg. 1811, nr 29.

⁴⁹ *Wybór tekstów źródłowych z historii Polski w latach 1795—1864*, wyd. S. Kieniewicz, T. Mencil, W. Rostocki, Warszawa 1956, s. 201 n.

⁵⁰ „Dziennik Praw” t. I, s. 81.

⁵¹ T. Schmalz, op. cit., s. 269.

⁵² Odpowiedni punkt w przepisach prawa karnego wojskowego umieszczonych w książeczkach wojskowych żołnierzy Księstwa: *Service contre la France — mort* tłumaczono tu: „Służyć przeciwko Francji lub ojczyźnie — śmierć”. Przy pożegnaniu wojsk francuskich w sierpniu 1808 r. pisano w Kaliszu: „Idźcie, kto nie Francuzem, ten nie jest Polakiem” (Dz. Dep. Bydg. 1808, nr 8).

⁵³ *Correspondance de Napoléon* t. XV, Paris 1864, s. 377 n., 309; A. Składny, *Ein schwarzes Register aus Napoleonischer Zeit*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” 1907, s. 278—280 (tu m.in. mylne dane i wnioski co do obdarowania generałów polskich). Ks. J. Poniatowskiemu przywrócono przy tej okazji starostwo Wielone, skonfiskowane przez rząd pruski; była to niewątpliwa donacja, podobnie jak poprzednio obdarowanie tymże starostwem rodziny przez Stanisława Augusta. Po wojnie 1809 r. otrzymał też Poniatowski „tytułem nagrody” od Sejmu dobra wartości 1/2 miliona złp. („Dziennik Praw” t. II, s. 106 n.).

sarskich z 16 stycznia 1810, jednak wydania odnośnych dóbr (w departamentach pogalicyjskich, gdzie własność narodowa została uszczuplona za rządów austriackich) nie zdążono przeprowadzić przed 1812 r.⁵⁴. Donatariusze francuscy (wśród których znalazła się także siostra Napoleona, Paulina) w popruskiej części Księstwa otrzymali natomiast znaczne kompleksy dóbr narodowych i poduchownych, którym w nowym posiadaniu przyznano „naturę dóbr szlachty krajowej”, a samym właścicielom stanowisko „obywateli czynnych do klasy szlachty należących i tychże praw używających”, ale tylko ze względu na posesję w Księstwie, podczas gdy co do sytuacji osobistej zachowali obywatelstwo francuskie⁵⁵. Te donacje określano też wyrażnie jako „feuda” lub „lenności” Cesarstwa Francuskiego⁵⁶. Sytuacja była w istocie analogiczna do wielkich lenn (*grands fiefs*) bez suwerenności państwowej utworzonych w 1806 r. w Królestwie Neapolitańskim i w posiadłościach weneckich⁵⁷. Zarząd donacji objęto przez szerszą instytucję tzw. domeny nadzwyczajnej (*domaine extraordinaire*) cesarza, która według uchwały senatu z 30 stycznia 1810⁵⁸ składała się z majątków nabytych w różnych krajach „na mocy prawa wojny i pokoju, przez zwycięstwa i umowy”, a podlegała generalnej intendenturze w Paryżu, której organem w Księstwie był tutejszy „dyrektor dóbr nadzwyczajnych cesarskich” (Miège). Donacje poza Księstwem miały też często formę rent ciężających na różnych dochodach publicznych Francji lub krajów zależnych; część ich należała w różnych krajach do Polaków obdarowanych za zasługi wojskowe wobec Francji⁵⁹. Donacje należące do Francuzów podlegały nie tylko przepisom krajowym państw, gdzie się znajdowały, ale mogły też, oprócz przynależności do domeny cesarskiej, stanowić majoraty szlacheckie według dekretu z 1 marca 1808. Istniał jednak

⁵⁴ S. Żółtowski, *Die Finanzen des Herzogtums Warschau* t. I, Poznań 1890, s. 34.

⁵⁵ Dekret z 29 stycznia 1808 powołujący się na załączoną do niego notę francuską, i z 9 marca 1808 wyjaśniający, że akt królewski był w tym wypadku wykonaniem noty Napoleona (AGAD, Księgi kancelaryjne Rady St. 32, k. 62; Akta Rady St. 350, k. 39). Dekret z 27 kwietnia 1808 (Akta Rady St. 337, k. 61). Szereg innych dekretów (nieogłoszonych w „Dzienniku Praw”) wyjaśniał bliżej sytuację donatariuszów w Księstwie, co do płacenia podatków, praw politycznych itp. W zasadzie podlegali oni przepisom francuskim o donacjach. Wyszędł nawet zbiór pt. *Statuten und Verordnungen über den Adel in Frankreich und die Majoratsgüter, welche Franzosen in Frankreich, Deutschland und dem Grossherzogtum Warschau besitzen, gesammelt und in die deutsche Sprache übersetzt von Keil, Cöln 1810.*

⁵⁶ *Protokoły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego*, wyd. B. Pawłowski, t. I, cz. 1, Toruń 1960, s. 4, 7, 9, 19.

⁵⁷ E. Driault, *Napoléon en Italie*, s. 403, 407. Lenna te były oczywiście eksterytorialne; oprócz tego w Neapolu osiedliło się wielu Francuzów, których król Murat chciał zmusić do naturalizacji w tym kraju. Napoleon dekretem z 6 lipca 1811 nadał im obywatelstwo nowe (neapolitańskie-sycylijskie) obok francuskiego uchylając poprzedni dekret Murata z 14 czerwca 1811 (tamże, s. 626 n); w nocie z 30 grudnia 1811 wyjaśniono też, że pozostali oni Francuzami i „obywatelami W. Cesarstwa” (tamże, s. 637). Francuską przynależność podkreślał też Napoleon silnie co do swoich braci osadzonych na tronach, jak. np. Ludwika w Holandii, zob. E. Driault, *Le Grand Empire*, s. 75.

⁵⁸ H. Grimoüard, *Les origines du domaine extraordinaire*, „Revue des Questions Historiques” 1908, s. 182—192.

⁵⁹ W związku z reorganizacją wojska polskiego w 1814 r. (po abdykacji Napoleona) Tomasz Łubieński sporządził, w celach rozrachunku z Francją, listę wszystkich dotacji dla oficerów i żołnierzy polskich (łącznie 173 nazwisk) za granicą i w kraju, jak również zaległości w pensjach dla Polaków — członków Legii Honorowej; zob. R. Łubieński, *General Tomasz Łubieński* t. I, Warszawa 1899, s. 267—74.

obowiązek ich sprzedaży w ciągu 40 lat i sprowadzenia wartości do Francji, co oznaczało rezygnację z tego środka ekspansji imperialnej dopiero w odległej przyszłości⁶⁰, więc zależnie od ukształtowania się spodziewanej organizacji W. Cesarstwa czy też „federacji” światowej. Donacje w Księstwie Warszawskim zlikwidowano na początku okupacji rosyjskiej rozkazem carskim z 2 maja 1813⁶¹ przywracając je polskiemu skarbowi publicznemu, poddanemu w tym czasie Rosji.

Traktat francusko-saski z 22 lipca 1807 dawał Francji wyłączne prawo utrzymywania w Warszawie rezydenta dla bezpośrednich kontaktów Księstwa z Napoleonem, niezależnie od normalnych stosunków dyplomatycznych przez Drezno. Zgodnie z wyrabiającą się praktyką prawnomiędzynarodową instytucja rezydenta wskazywała na stosunek zależności o charakterze protektoratu między Księstwem Warszawskim a Francją. Funkcje rezydenta objął początkowo dotychczasowy komisarz Napoleona przy Komisji Rządzącej Vincent. Od 30 października 1807 otrzymał nominację J. C. Serra, akredytowany równocześnie jako *chargé d'affaire* w Gdańsku, który, będąc wolnym miastem, miał prawo utrzymywania normalnych stosunków z obcymi państwami⁶². Po odwołaniu Serry w końcu 1810 r. rezydentem w Księstwie Warszawskim został E. Bignon. Do września 1808 r. stacjonował w Księstwie III korpus francuski pod dowództwem marszałka Davout, któremu podlegała również armia polska z dywizją wojsk saskich; z tytułu swojego stanowiska marszałek ingerował w rządy Księstwa; jednak gdy chodziło o sprawy wykraczające poza władzę ściśle wojskową, posługiwał się na ogół legalnym pośrednictwem rezydenta⁶³.

Funkcje rezydentów francuskich w Księstwie obejmowały stosunki gospodarcze, zwłaszcza gdy trzeba było dopilnować wykonania rozkazów Napoleona i umów zawartych przez niego z królem saskim na rachunek Księstwa Warszawskiego (np. w sprawie długów popruskich, donacji). W związku z tym, jak również w związku z niemniej ważną dziedziną polityczną, rezydent francuski zajmował się różnymi sprawami Księstwa, jak układaniem etatów, cenzurą pism, organizacją policji i wywiadu, obroną kraju w 1809 r. w obliczu inwazji austriackiej itp. Był więc rezydent w pewnym stopniu i władzą Księstwa o charakterze faktycznie nadrzędnym wobec rządu krajowego. Akredytowany formalnie przy królu saskim jako księciu warszawskim miał w rzeczywistości większe znaczenie, niż wynikało z jego podrzędnej rangi w korpusie dyplomatycznym Francji⁶⁴. Był organem propagandy napoleońskiej w Księ-

⁶⁰ *Über die Erwartungen deutscher Politiker*, 1814, s. 55.

⁶¹ Wzmianka o tym akcie w postanowieniu namiestnika z 24 kwietnia 1819, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” t. VI, s. 318. W czasach Księstwa sporządzono mapę z oznaczeniem kolorami terenów objętych donacjami francuskimi i przesłano ją do Paryża; zob. J. Giergielewicz, *Udział oficerów inżynierii w pracach kartograficznych Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego*, „Saper i Inżynier Wojskowy”, 1924; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa w. XIX*, „Bellona” t. II, 1919, s. 881.

⁶² Później Gdańsk otrzymał osobnego przedstawiciela Francji, którym został Massias. Z tytułu protektoratu przyznanego przez traktat tyliczki przebywał też w Gdańsku rezydent saski, a oprócz tego jeszcze konsulowie: pruski i rosyjski, zob. S. Askénazy, *Gdańsk a Polska*, Warszawa 1919, s. 99.

⁶³ Zob. np. pismo Davouta do Serry z 3 września 1808 w sprawie zaopatrzenia armii i in., przesłane następnie przez rezydenta w kopii Radzie Stanu (Bibl. PAN w Krakowie, rkps 1179, k. 87–90).

⁶⁴ Nominacja Serry 26 grudnia 1810 posłem nadzwyczajnym i ministrem pełnomocnym przy królu wirtemburskim została przezeń odczuta jako degradacja w po-

stwie Warszawskim⁶⁵, a równocześnie bezpośrednim przedstawicielem francuskiej polityki zagranicznej wobec spraw polskich, w ich stosunkach z państwami zaborczymi i Saksonią⁶⁶. Rola rezydenta świadczyła dobitnie o tym, że Księstwo Warszawskie było związane przede wszystkim z Francją i od niej faktycznie zależne.

W związku z koncepcją przywrócenia Królestwa Polskiego przez Konfederację, w 1812 r. Napoleon przeniósł Bignona na stanowisko komisarza przy Rządzie Tymczasowym litewskim, a przy Fryderyku Auğuście jako księciu warszawskim akredytował arcybiskupa D. Pradta już nie w charakterze rezydenta, ale ambasadora⁶⁷. Według instrukcji położono nacisk na jego funkcje w zakresie aprowizacji wielkiej armii oraz propagandowe i wywiadowcze, te ostatnie w ścisłym porozumieniu z władzami austriackimi w Galicji⁶⁸. Równocześnie dekretem królewskim z 31 maja 1812 postanowiono, że ambasador francuski „za każdą razą, gdy tego żądać będzie, posiedzeniom Rady Ministrów i Jej naradzeniom przytomnym być może”⁶⁹. Władza przyznana wtedy Radzie Ministrów dekretem z 26 maja 1812, podyktowanym przez Napoleona, oznaczała również wzmocnienie bezpośredniego związku z Francją, a osłabienie węzłów z Saksonią, chociaż nie doszło do ich zupełnego zerwania i detronizacji Fryderyka Augusta.

Wyrazem różnorodności form systemu napoleońskiego, ich rozrostu i ciągłej płynności było równoczesne funkcjonowanie, obok władz konstytucyjnych Księstwa Warszawskiego, organów Konfederacji Generalnej Królestwa Polskiego i Rządu Tymczasowego Litwy (bez ziem ukraińskich i części białoruskich) na terenach okupowanych przez Napoleona w Rosji. Zaznaczyło się nieznaczne zwiększenie atrybucji, formalnie jakby suwerennych, państwowości polskiej, przy utrzymaniu i nawet wzmocnieniu zależności politycznej od Francji. Projektowano między innymi utworzenie polskiego przedstawicielstwa w Turcji⁷⁰. Także wol-

równaniu ze stanowiskiem w Księstwie. Również analogiczne stanowisko w Dreźnie od 1 października 1811 otrzymał on tylko w uznaniu zasług położonych podczas swojej misji warszawskiej; por. M. Handelsman, *Rapport du baron Serra sur sa mission à Varsovie (1808—1811)*, „Revue des Études Napoléoniennes” t. III, 1913, s. 409—411. O stosunkach w dyplomacji francuskiej zob. też Outrey, *L'administration des affaires étrangères*, 1954.

⁶⁵ *Instrukcje i depeze rezydentów francuskich w Warszawie. 1807—1813*, wyd. M. Handelsman, t. I, Kraków 1914, s. 50 n. (instrukcja dla Serry z 30 grudnia 1807); M. Handelsman, *Rapport*, s. 412, 417 (relacja urzędowa Serry o swojej misji, m.in. że głównym jego zajęciem było wzbudzanie entuzjazmu mieszkańców Księstwa i Polaków do osoby Napoleona i do Fryderyka Augusta jako do jego przyjaciela i sprzymierzeńca).

⁶⁶ Akty Rady Stanu lub ministrów wydane w porozumieniu z rezydentem były jednak zatwierdzane przez króla, zob. M. Handelsman, *Rapport*, s. 415, 419.

⁶⁷ AGAD, Akta Rady Ministrów 49, k. 2 i 3 (pisma dotyczące nominacji Bignona rezydentem w 1811 r.); k. 4, 5 (nominacja Pradta). Według pisma prezesa Rady Ministrów Potockiego z 14 czerwca 1811 do Bignona, miał on objąć stanowisko wyższe; *les plus hautes fonctions auxquelles Votre mérite Vous appelle* (tamże, k. 14).

⁶⁸ M. Handelsman, *Rezydenci napoleońscy w Warszawie*, Warszawa 1915, s. 234 n.

⁶⁹ AGAD, Akta Rady Ministrów, 49, k. 6; Księgi kancelaryjne Rady Ministrów 71, k. 242 (protokół z 8 czerwca 1812); tamże, 72, k. 2 (zawiadomienie o zerwaniu z Rosją przez rząd Księstwa jako „sprzymierzeńca” Napoleona).

⁷⁰ M. Kukiel, *Wojna 1812 r.* t. I, Kraków 1937, s. 125. Podobne znaczenie mogło mieć przystąpienie do konfederacji imieniem szwedzkiego min. spraw zagranicznych (zob. „Dziennik Konfederacji” nr 27).

ne miasto Gdańsk starało się nawiązać kontakty z rządem polskim na gruncie wspólnych interesów gospodarczych, pomijając drogę dyplomatyczną saską, a także francuską⁷¹. Bezpośrednio do rządu warszawskiego zgłosił się też „komisarz Rządu Galicji”, Baum, mianowany przez cesarza Austrii, z listem wierzycelnym od Metternicha z 30 czerwca 1812; mimo „zwłaczającej” początkowo odpowiedzi króla saskiego został jednak oficjalnie dopuszczony (od 18 września) jako drugi obok francuskiego ambasadora przedstawiciel dyplomatyczny w Księstwie Warszawskim⁷². Po odwołaniu spod Moskwy i odwołaniu Pradta przez Napoleona ambasada francuska w Warszawie została obsadzona na początku 1813 r. tymczasowo przez dawnego rezydenta Bignona z tytułem ministra pełnomocnego⁷³. Towarzyszył on Radzie Ministrów również po opuszczeniu Warszawy podczas pobytu w Krakowie i Podgórzu do maja 1813 r. i do czekał się ostatecznego rozpuszczenia centralnych władz Księstwa.

W roku 1813 nastąpiła likwidacja obu „marchii” słowiańskich W. Cesarstwa: Księstwa Warszawskiego i Prowincji Iliryskich. Napoleon nie myślał nigdy o stworzeniu zjednoczonej grupy słowiańskiej w obrębie „federacji” podległych mu państw; byłoby to niemożliwe wbrew Rosji. Potęga demograficzna Słowian była tylko postrachem dla cesarza Zachodu, który wskrzeszając Ilirię nie wychodził jeszcze z tradycyjnych granic imperium rzymskiego⁷⁴. Księstwo Warszawskie czy zamierzone Królestwo Polskie nie miało szans utrzymania charakteru państwowości polskiej w walce ze Słowiańszczyzną, która stanowiła źródło jego odrębności i siły etnicznej. Mimo różnicy form obydwu kraje słowiańskie, które znalazły się pod władzą Napoleona, traktował on tylko jako narzędzia dalszych zdobyczy na wschodzie. Ilirię, chociaż włączoną integralnie do Cesarstwa, chciano nawet poświęcić za Galicję⁷⁵ dla zwiększenia „marchii polskiej” skierowanej przeciwko głównemu wrogowi „zachodniej cywilizacji” ciągnącej na Moskwę. Ale Napoleon nie dowierzał i Polakom, nie umiał też użyć ich siły i ofiarności nawet w 1812 r.⁷⁶. Ze swej strony carat rosyjski był gotów poświęcić dla Austrii nie tylko, z krajów jeszcze zresztą nie zdobytych, Dalmację, ale

⁷¹ Akta Rady Ministrów, 128, k. 84, 95 (drukowane w: *Wybór tekstów źródłowych z historii Polski*, s. 201—3); zob. też J. Kaufmann, *Das staatsrechtliche Verhältnis Danzigs zu Polen 1454—1795 und 1807—1814*, Danzig 1920.

⁷² AGAD, Akta Rady Ministrów, 49, k. 15—21. Zob. też S. Askenazy, *Na rozdrożu*, „Biblioteka Warszawska” t. II, 1911, s. 214 (o zażytych stosunkach Bauma z ambasadorem francuskim); W. Mejsbaum, *Galicja wiosną 1812 r.*, tamże, s. 570 n. (o działalności wywiadu austriackiego przeciwko Księstwu, bez wzmianki o ścisłym porozumieniu z czynnikami francuskimi i o zwalczaniu agentów rosyjskich w krajach austriackich, Dalmacji itd.).

⁷³ AGAD, Akta Rady Ministrów, 49, k. 22 (dekret Fryderyka Augusta z 17 stycznia 1813 o nowej legacji Bignona).

⁷⁴ E. Driault, *Napoléon en Italie*, s. 654, 656; M. Gawrilowicz, *Actes et fragments pour servir à l'histoire de la première révolution serbe, tirés des Archives de Paris*, Belgrade 1904, s. 487 n.; E. Birke, *Frankreich und Ostmitteleuropa im 19. Jh.*, Köln—Graz 1960 (zob. recenzję M. Żywczyńskiego, KH LXX, 1963, nr 1, s. 182 n., zwracającą uwagę na ciekawe zestawienie sprawy Ilirii ze sprawą Księstwa Warszawskiego w tej książce o antysłowiańskiej w istocie tendencji politycznej).

⁷⁵ S. Starzyński, *Materiały do sprawy polskiej z nieogłoszonych aktów archiwum p. wied.*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1920—1921, s. 661 n., 977 n., 1131 n.

⁷⁶ K. Marx, *Die polnische Frage, Manuskripte über die Polnische Frage (1863—1864)*, wyd. W. Conze i D. Hertz Eichenrod, S'Gravenhagen 1961, s. 182 n. E. Halicz, *Marks o sprawie polskiej*, KH LXX, 1963, nr 1. s. 119.

i Wołoszczyznę, Mołdawię, a nawet Serbię. Narody słowiańsko-prawosławne Półwyspu Bałkańskiego szukały szczerze oparcia w Rosji⁷⁷, która wykorzystywała te ich sympatie z nieufnością i bez potrzebnej konsekwencji. Reakcyjny absolutyzm rosyjski nie mógł liczyć na takie same oddanie u Słowian zachodnich, chociaż wskazywano im — jak Czartoryski w 1806 r. — na „sytuację geograficzną” skłaniającą do połączenia pod sztandarem władcy słowiańskiego⁷⁸. Ten władca, Aleksander I, zgodził się nie tylko na oddanie Austrii ziem przysiężnego „Królestwa Ilirii” (utworzonego patentem z 3 sierpnia 1816), ale i czarnogórskiego Kotoru⁷⁹. Uznawał oficjalnie Polaków „starożytnie powinowactwo chlubne i wspólne nazwisko słowiańskiego narodu” z bratnim narodem rosyjskim⁸⁰, ale w rzeczywistości, naśladowując na mniejszą skalę Napoleona, mógł się zdobyć tylko na „kongresowe” Królestwo i dokonał przy tym nowego rozbioru ziem polskich do spółki z Austrią i Prusami. Nie podejmował też na serio planu utworzenia słowiańskiego systemu federalnego (*un système fédératif des nations slaves*) pod egidą Rosji, co podpisali mu jeszcze w 1807 r. polscy zwolennicy takiego układu⁸¹.

Niezależnie od rozwoju polityki i form międzynarodowych Słowiańszczyzna południowa i zachodnia zawdzięczała nowe pobudzenie narodowe i społeczne w dużym stopniu krótkiemu okresowi władzy francuskiej w Księstwie Warszawskim i w Ilirii. Ograniczając się tu do Księstwa trzeba przypomnieć o widocznych zmianach w nadbudowie prawnej, zwłaszcza w prawie państwowym i cywilnym przez recepcję z Francji zasad konstytucji (i bonapartystycznej praktyki rządów). Szczególnie ważny dla rozwoju społecznego był burżuazyjny *Code civil des Français* z 1804 r., który obejmował stopione ze sobą w długich pracach przygotowawczych pierwiastki prawa zwyczajowego francuskiego, prawa rzymskiego i prawa rewolucyjnego (*droit intermédiaire*), a na mocy ustawy z 3 września 1807, wprowadzającej w nim nieco zmian w duchu monarchicznym, otrzymał oficjalną nazwę *Code Napoléon*, co łączono z jego charakterem prawa powszechnego Europy⁸². Pod naciskiem Napoleona wprowadzamo go nie tylko do terytoriów przyłączonych do Francji, jak m.in. do Prowincji Iliryskich, gdzie utrzymywał się długo np. nowoczesny pozasądowy notariat francuski, w przeciwieństwie do zaco-fanych form notarialnych austriackich przed ustawą z 1871 r.⁸³ — ale

⁷⁷ K. Marks, F. Engels, *Soczinienija* t. IX, s. 386 (cyt. za *Historia ZSRR* t. II, *Rosja w XIX w.*, Warszawa 1954, s. 223). O prorosyjskim jednak nastawieniu Czechów już w 1813 r. zob. S. Askenazy, *Polska a Europa 1813—1815*, „Biblioteka Warszawska” 1909, t. II, s. 19.

⁷⁸ K. Bartoszewicz, *Utworzenie Królestwa Polskiego*, Kraków 1916, s. 256.

⁷⁹ H. Batoski, *Państwa bałkańskie 1800—1923*, Kraków 1938, s. 6.

⁸⁰ „Gazeta Warszawska” nr 49 z 20 czerwca 1815 (manifest Aleksandra I do Polaków z 25 maja 1815); *Polnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Impierii* t. XXXIII, nr 25842 (manifest do Rosji z 9 maja st. stylu 1815); *Królestwo Polskie*, wyd. M. Radziwiłł i B. Winiański, 1915, s. 60 n.

⁸¹ E. Halicz, op. cit., s. 15 (wyjatek z listu Czartoryskiego do Strogonowa, z wyd. ros. wielk. księcia Mik. Michałowicza); zob. też G. Vernadskij, *Alexandre Ier et le problème slave pendant la première moitié de son règne*, „Revue des Études Slaves” t. VII, 1927, s. 94 n.

⁸² A. Fenet, *Recueil complet des travaux préparatoires du Code civil* t. I, Paris 1836, s. CXI, CXXIX.

⁸³ S. Muczkowski, *Austriacka ustawa notarialna z 25 lipca 1871 historycznie i porównawczo objaśniona*, Kraków 1887, s. 52, 155, 167; A. Niemirowski, *Bibliografia powszechna notariatu*, Warszawa 1884, s. 10 (o działalności i pracach notariusza z Dalmacji Wl. Pappafava).

i do wielu krajów zależnych, jak do Niemiec zachodnich, gdzie przyjmowano go wbrew dużej opozycji, zwykle z ociąganiem się i zmianami, z zachowaniem wielu instytucji niezgodnych z Kodeksem⁸⁴.

Jak wiadomo z prac Grynwasera, Askenezego, Mencla i innych duże opory istniały przy wprowadzaniu Kodeksu Napoleona także i w Księstwie Warszawskim. Po wprowadzeniu go nie dokonano odpowiednich zmian w stosunkach społecznych, które pozostały w dalszym ciągu feudalne. Ta niekonsekwencja pociągała za sobą utrzymanie również prawa feudalnego w postaci zwyczajów prawnych lub ustawodawstwa szczegółowego. Dekret z 5 lipca 1810 nakazywał wprowadzić, ze względu „na ścisły związek Kodeksu Napoleona z innymi częściami prawodawstwa francuskiego”, „aby w projektach na dopełnienie niedostających części praw i urządzeń systemat francuski był za wzór brany, przyjąwszy te tylko odmiany, które wynikają z konstytucji Księstwa Warszawskiego i większej rozległości departamentów”⁸⁵. Zgodnie, zdawałoby się, z tą zasadą na sejmie 1811 r. poseł F. Węgleński nazywał Kodeks Napoleona „księgą praw dla całego rodu ludzkiego”, „prawem świata całego”, jednakże w kwestii określenia maksymalnej stopy procentowej opowiedział się zdecydowanie za uregulowaniem odmiennym niż we Francji⁸⁶. Podobnie w innych wypadkach czynnik rządzący w Księstwie, akceptując zewnętrzne formy francuskie, utrzymywały pod ich pokrywką, obok dawnych polskich, wiele urządzeń państwowych i prawnych zaborczych, zwłaszcza pruskich. Dotyczyło to zwłaszcza szeroko pojętej administracji (mieszanej według pojęć feudalnych z prawem cywilnym), a także prawa i sądownictwa karnego. Burżuazyjne zasady i normy wprowadzone do Księstwa miały tylko znaczenie programu realizowanego odgórnie i częściowo, o ile pozwalał na to interes feudalnego ziemiaństwa i arystokracji polskiej, mających faktycznie dużo większy udział we władzy, niżby to wynikało ze stanowiska, które zajmował w tym ustroju rzekomy, według konstytucji, „suweren” — król saski. Opierano się przy tym częściowo na siłę własnej klasy, częściowo na bezpośrednich kontaktach z Napoleonem, który w interesie Cesarstwa chronił lub nawet przywracał szlachectwo i arystokrację w samej Francji, a poza jej granicami robił jeszcze większe ustępstwa na rzecz feudalizmu.

Na skutek tego w zakresie nadbudowy dochodziło u nas raczej do wzmacniania się instytucji i form feudalnych, a tendencja ta utrzymała się przez kilka dziesiątków lat po upadku Księstwa, mimo równoczesnego powolnego wzrostu elementów burżuazyjnych. O takim rozwoju zdecydował m.in. dekret grudniowy, będący formalnym wykonaniem art. 4 konstytucji, który przyczynił się do osłabienia stanu chłopskiego pozbawionego praw do ziemi, i hamował jego wewnętrzne rozwarstwienie rodząc solidarny opór przeciw utrzymującej się faktycznie pańszczyźnie. Ten sam proces przebiegał inaczej np. pod władzą Prus, gdzie reformy chłopskie od 1807 r. ułatwiały rozwarstwienie, ale zarazem neutralizowały siłę ruchu chłopskiego, wobec wytwarzania się na wsi warstwy zamożnej i ugodowej.

⁸⁴ P. Darmstaedter, *Das Grossherzogtum Frankfurt*, 1901, s. 138—145.

⁸⁵ *Zbiór Przepisów Administracyjnych Wyd. Sprawiedliwości* t. VII, s. 463—5.

⁸⁶ BJag. 224786/IV (druk współczesny); J. Kirszrot, *Prawa o procentach*, „*Ekonomista*” 1867, t. II, s. 190—3 (porównanie francuskiej ustawy z 30 września 1807 uzupełniającej art. 1907 Kodeksu z analogiczną uchwałą sejmową Księstwa z 16 grudnia 1811).

Ogromny wysiłek włożony w orientację napoleońską przez Polskę dał jako rezultat polityczny tylko przejściowe utrzymanie po 1815 r. zależnej, ale na razie osobnej państwowości polskiej. Formy burżuazyjne Księstwa nie wynikały wprost z jego sytuacji gospodarczo-społecznej, ale rzeczywistość państwowa i prawna była dobrze dostosowana do tej sytuacji. Walkę o utrzymanie własnej państwowości pod koniec Rzeczypospolitej, a potem o jej odzyskanie opierano na kompromisie szlachecko-mieszczańskim, który prowadził do ograniczonych reform w aparacie państwowym, a jeszcze mniejszych w ustroju społecznym. Tak było i w Księstwie Warszawskim, przy czym wzrostowi znaczenia i aspiracji politycznych Księstwa w latach 1809 i 1812 towarzyszył wzrost reakcji w stosunkach wewnętrznych i w polityce. Ideologia reakcyjna wysuwała hasła narodowe i miała ułatwione zadanie, walcząc nie tyle z urządzeniami burżuazyjno-francuskimi, ile z ich wypaczeniami w praktyce Księstwa, polegającymi na wypełnieniu form francuskich treścią wziętą z pruskiego i austriackiego „oświeconego” absolutyzmu. Tak stawał sprawę K. Koźmian, potępiając z punktu widzenia szlachty (na ogół odmawiającej otwartej współpracy z zaborcami) i jej synów-legionistów — takich spośród Polaków, którzy kształcili się w uniwersytetach niemieckich „na sługi obcego rządu”. W Księstwie, jak pisał Koźmian, „nie chcą oni ani praw francuskich, ani praw polskich — chcą praw ciemnych, niezrozumiałych, niepojętych, aby wyłącznie sami sprawowali urzędy korzystne i niejako stali się niezbędnymi dla prowadzenia maszyny tak umyślnie splątanej”⁸⁷.

Realizację zjednoczenia narodowego i przywrócenia w całości dawnej państwowości polskiej w 1812 r. rozpoczęto z równoczesnym skierowaniem głównej akcji na zdobycie ziem wschodnich należących przed rozbiorem do Rzeczypospolitej. Obok podporządkowania się zaborczej polityce francuskiej występowały i pod tym względem własne tendencje reakcyjne, które były przyczyną klęsk i niepowodzeń walki o niepodległość narodową i własne państwo. Najwymowniejszym chyba wyrazicielem ekspansji wschodniej okazał się Jan P. Woronicz, który w kazaniu przy otwarciu sejmku 1812 r. nawoływał do krwawej rozprawy z Rosją, powrotu na „ziemię ojców naszych”, „trudem i znojem nadziadów naszych z dziczy i zarośli wydartą”, i do nowej unii z Litwą⁸⁸.

Mimo ostatecznego niepowodzenia i upadku Księstwa był to przecież ważny okres w życiu narodu. Przyniósł do Polski wiele form burżuazyjnych, na owe czasy postępowych, które mimo wypaczenia w zastosowaniu praktycznym nie pozostały bez wpływu na przyspieszenie przemian społecznych⁸⁹. Wskazać też należy na niewątpliwy wzrost poczucia narodowego, mimo towarzyszących mu na ogół tendencji konserwatywnych. Nawet najbardziej egoistyczno-grupowe i zacofane kierunki przybierały, zwłaszcza po 1809 r., jak to później stwierdzał Staszic, pozory dążeń narodowych⁹⁰, zrywając z nastawieniem kosmopoli-

⁸⁷ K. Koźmian, *Pisma prozą*, Kraków 1888, s. 274, 313; zob. też jego atak na I. Stawarskiego, znanego prawnika ze szkoły pruskiej (tamże, s. 199).

⁸⁸ A. Jougan, *Ks. Prymas Woronicz* cz. II, Lwów 1908, s. 105—116.

⁸⁹ O tyle niecisłe kategoryczne twierdzenie o tym, „że ustawodawstwo jest odzwierciedleniem istniejących stosunków społecznych, nie zaś ich regulatorem” w *Historii Polski* t. II, cz. I, Warszawa 1958, s. 131. Oddziaływanie bywa tutaj wzajemne, czego dowodzi m.in. przykład Księstwa Warszawskiego.

⁹⁰ S. Staszic, *Pisma filozoficzne i społeczne* t. II, Warszawa 1954, s. 277.

tycznym, zbieżnym z polityką zaborców. Chciano się oprzeć na tradycjach narodowych i przeciwstawić polskie instytucje państwowe i prawne nowym francuskim „do naszego narodowego charakteru, gospodarstwa krajowego i stopnia cywilizacji niestosownym”⁹¹.

Niezależnie od klęski I Cesarstwa i upadku napoleońskich koncepcji organizacji świata, narzucenie Księstwu form francuskich nie oznaczało w gruncie rzeczy zwiększenia zależności od Francji i stworzenia warunków do pochłonięcia Księstwa przez uniwersalistyczną monarchię przyszłości. Wykorzystanie prawa francuskiego, chociaż mało przyczyniło się do rozwoju elementów burżuazyjnych w Księstwie, przyspieszało proces polskiej integracji narodowej, co musiałyby wcześniej czy później doprowadzić do przeciwstawienia się uniwersalistycznym, w rzeczywistości narodowo francuskim ideom napoleońskim. Przykładem są choćby dzieje antynapoleońskiej opozycji z lat 1810—1811, która objęła częściowo i sfery radykalne polskie. W ten sposób dzięki wpływom francuskim, a po części wbrew nim, Księstwo Warszawskie przedstawiało się potencjalnie jako zawiązek narodowego i państwowego rozwoju Polski, zmarnowany w dużym stopniu przez polityczny związek z zaborczością francuską.

A przecież mimo tego związku, datującego się od czasów legionowych, nie zrywały się mocniejsze w istocie węzły między Polską a narodami pobratymczymi. Już przed powstaniem Księstwa Polacy garnęli się do wspomagania Słowian Południowych, jak w epizodycznej wyprawie do szeregów serbskich Jerzego Czarnego (Karadziordzia). W walce o odrodzenie narodowe szukali od początku oparcia ogólnosłowiańskiego, m.in. w dziedzinie ideologiczno-naukowej. Przykładem był pomnikowy „Słownik języka polskiego” (o charakterze w istocie ogólnosłowiańskim) J. B. Lindego, wydany właśnie w latach 1807—1815, kiedy orientacja francuska przygaszała na razie ideały słowiańskie w Księstwie Warszawskim⁹². Ważne było jednak zapoczątkowanie w tym czasie budowy nowoczesnych instytucji państwowych i prawnych, które ułatwiały przejście do kapitalizmu wprawdzie drogą kompromisową, ale o cechach swoistych, odmiennych niż w trzech państwach zaborczych; znalazło to następnie wyraz w przebiegu uwłaszczenia zwłaszcza w Polsce centralnej, gdzie na rozwoju zaciążyła najwięcej spuścizna po Księstwie Warszawskim.

Instytucje wprowadzone w Księstwie przetrwały w zasadniczym zrębie jego byt: polityczne (z wojskowymi) do 1831 r., administracyjne do 1863 lub 1867 r., sądowe do 1876, a prawno-cywilne aż do naszych czasów, zmiecione dopiero przez ustawodawstwo Polski Ludowej. Przyczyniły się one w jakiejś mierze do wytworzenia się u nas tych specyficznych form bytu narodowego, które po 1944 r. Polska wniosła do pokojowego współżycia i rozwoju narodów.

⁹¹ *Głosy posła mariampolskiego*, Warszawa 1814, s. 7 (adres sejmowy do króla z 1811 r.).

⁹² M. Handelsman, *Polityka słowiańska Polski w XVIII i XIX w.*, Lwów 1936, s. 15.

Владислав Собоцинский

ВАРШАВСКОЕ КНЯЖЕСТВО И ФРАНЦИЯ

Варшавское Княжество являлось, помимо отсутствия формальной связи — продолжением независимой Польши. Ее место в системе наполеонских государств доселе историками международного права не определено. Зависимость Княжества от французской империи следует рассматривать в связи с 3 концепциями империи, которая занимала а) территорию формально принадлежавшую французской государственности (с 1809 г. также Провинции Иллирийские), б) тнз. Великую Империю — следовательно также государства состоящие в формальной зависимости от Франции, при этом Варшавское Герцогство либо в) совокупство государств союзных с Францией также на основе формального равенства но принужденных к сотрудничеству. Автор рассматривает трактовку этих вопросов в современной публицистике и науке международного права и анализирует разнообразие форм зависимости европейских государств от Франции.

Зависимость Варшавского Княжества следовала из пожалования Наполеоном конституции и передачи его саскому королю, члену Рейнского союза, находящемуся следовательно под протекторатом Наполеона. С Княжеством Наполеон поддерживал дипломатические связи в основном через Саксонию, за исключением непосредственных связей в области военных дел. Особые связи истекали из за принадлежности Княжества к системе континентальной блокады. Непосредственную связь с Княжеством Наполеон поддерживал посредством своего представителя в Варшаве, который был в действительности по отношению к местному правительству надзирающим фактором. В связи с войной 1812 г. и намерением восстановления Королевства Польского Наполеон назначил в Варшаве посла с правом участия в Совете министров заступавшим тогда короля. После отступления из под Москвы место посла занял уполномоченный министр. Военная служба поляков для Франции считалась службой для родины. Государственные имения в Княжестве разданные Наполеоном французским маршалам и генералам подлежали управлению императорских чрезвычайных владений и французским предписаниям о майоратах.

Во II части автор рассматривает общие последствия внутренних социально-юридических и национальных преобразований в Варшавском Княжестве, явившихся следствием кратковременной связи с наполеонской Францией. Изменения в юридической надстройке состояли в присвоении положений конституции, буржуазного гражданского кодекса с торговым, процедурой и нотариатом. Ввиду однако оставления без изменений господствовавших общественных отношений в Княжестве сохранились значительные элементы феодализма вместе с руководящей ролью аристократии и поместного дворянства в государственном аппарате. Французская ориентация не принесла тогда Польше ожидаемых политических результатов, не только в связи с поражением Наполеона, но и потому, что польское руководство базировало на традиционном, очень ограниченном, дворянско-буржуазном союзе а также из-за возрождения реакционных стремлений и экспансии на восток. Буржуазные формы способствовали однако ускорению общественных преобразований и национальному развитию. Юридические и общественные учреждения заведенные в период княжества пережили его падение (юрид.-гражд. даже до 1945 г.) и содействовали помимо рабощения страны развитию польского общества.

Władysław Sobociński

LE DUCHÉ DE VARSOVIE ET L'EMPIRE FRANÇAIS

Le Duché de Varsovie constituait, malgré l'absence de liens formels, la continuation de l'Etat polonais d'avant le partage. Sa place dans le système des Etats napoléoniens n'a pas été établie par les historiens du droit international. Lorsqu'on parle de la dépendance du Duché envers l'Empire français, il faut tenir compte de trois façons d'envisager cet empire. Par „Empire français” on pouvait et on peut entendre: a) les territoires appartenant formellement à l'Etat français (à partir de 1809, également les Provinces Illyriennes); b) le „Grand Empire”, comprenant, outre les territoires de l'Etat français, les Etats dépendant formellement de la France, entre autres le Duché de Varsovie; c) l'ensemble des Etats alliés à la France, y compris ceux qui étaient alliés sur la base d'une égalité formelle, mais obligés à collaborer. L'auteur étudie la façon dont ces questions ont été conçues dans la presse de l'époque et dans la science du droit international; il analyse la variété des formes de dépendance des Etats européens par rapport à la France.

La situation de dépendance du Duché de Varsovie était une conséquence du fait qu'il avait reçu la constitution et avait été donné au roi de Saxe, qui était membre de la Confédération du Rhin et se trouvait par là sous le protectorat de Napoléon. Celui-ci entretenait en principe des rapports diplomatiques avec le Duché par l'intermédiaire de la Saxe; il entretenait cependant des rapports directs dans le domaine militaire. Des liens d'un caractère spécial découlaient en outre du fait que le Duché appartenait au système du blocus continental. Napoléon avait des contacts directs avec le Duché par le résident à Varsovie, qui, étant donnée la dépendance politique et économique du Duché, avait un pouvoir de fait supérieur à celui du gouvernement. Pendant la campagne de 1812, ayant l'intention de rétablir le Royaume de Pologne, Napoléon nomma un ambassadeur, avec le droit de prendre part au Conseil des ministres, qui remplaçait alors le roi; après la retraite de Russie, l'ambassadeur fut remplacé par un ministre plénipotentiaire. Le service militaire des Polonais pour la France était traité de la même façon que le service pour la partie. Les biens de l'Etat dans le Duché donnés par Napoléon aux maréchaux et généraux français étaient sujets à l'administration impériale du Domaine extraordinaire et aux lois françaises sur les majorats. En 1813, le Duché fut liquidé, ainsi que les Provinces Illyriennes. La Russie, méfiante à l'égard des mouvements de libération nationale, partagea en 1815 le Duché, en faisant d'une partie de celui-ci le Royaume de Pologne, soumis à son pouvoir.

Dans la deuxième partie de l'article l'auteur examine les conséquences générales des changements dans les rapports socio-juridiques et dans la conscience nationale, qu'entraîna la brève union du Duché de Varsovie avec la France napoléonienne. Les changements dans la superstructure juridique ont consisté en la réception des principes de la constitution, du code civil bourgeois, du code commercial, de la procédure et du notariat. Cependant, puisque les rapports sociaux réels furent laissés intacts, il resta dans le Duché d'importants résidus de féodalisme et la noblesse, grande et moyenne, continua d'exercer les fonctions dirigeantes dans l'appareil de l'Etat. La liaison avec la France n'apporta pas à la Pologne de résultats.

politiques durables, et cela non seulement à cause de la défaite de Napoléon, mais aussi à cause du fait que la direction politique du Duché s'appuyait sur une alliance très limitée entre la noblesse et la bourgeoisie. Les formes bourgeoises contribuèrent cependant à accélérer les changements sociaux et le développement de la conscience nationale. Les institutions politiques et juridiques introduites dans le Duché ont survécu de beaucoup à ce jour (les institutions de droit civil ont duré jusqu'en 1945) et ont contribué, malgré la domination étrangère, au développement de la société polonaise.